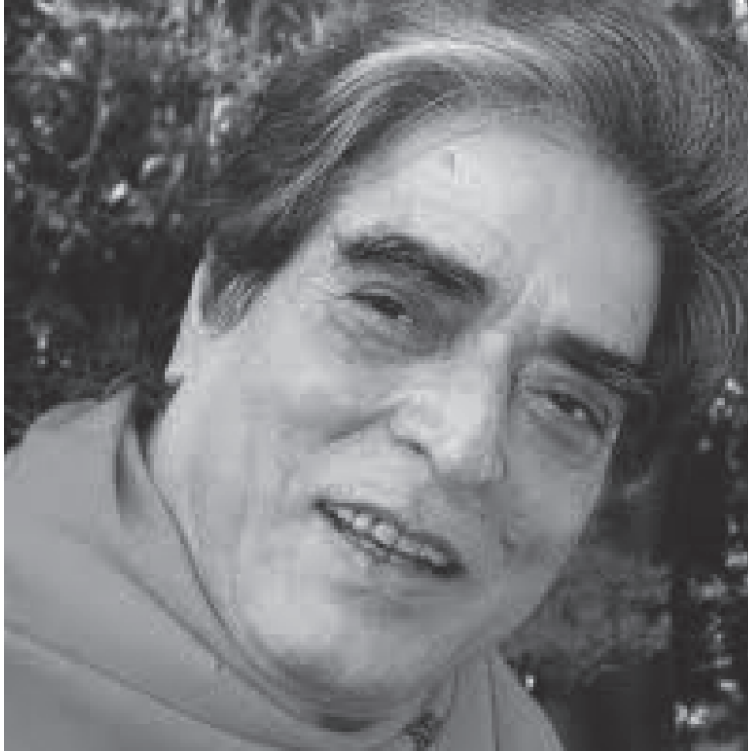

ISSN 0972-2335

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਤੰਬਰ 2024

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 15/-

ਜਿਉਂ ਲੇਖਾ ਕਰੇ ਵਪਾਰੀ

ਜਿਵੇਂ ਸਮਝੇ ਤਿਵੇਂ ਆਖਾਂ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੰਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।

ਚੇਤਿਆ ਰੱਬ ਜਿਵੇਂ ਚਿਤਾਇਆ,
ਜਿਉਂ ਲੇਖਾ ਕਰੇ ਵਪਾਰੀ।

ਹੱਥ ਜੋੜ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦਾ,
ਬਖਸ਼ੋ ਕਪਟ ਮੁਰਾਰੀ।

ਜਦ ਚਾਹੋ ਜਿੰਦ ਤਿਆਰ ਖੜੀ ਹੈ,
ਉਜ਼ਰ ਨ ਕਰੇ ਵਿਚਾਰੀ।

ਪੁਸਤਕ - ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜਾਂ: ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
 ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ. ਡੀ
 ਸਹਿਯੋਗੀ
 ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ :15 ਰੁਪਏ
- ▲ ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ : 150 ਰੁਪਏ
- ▲ ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ: 1500 ਰੁਪਏ
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼ : ਸਲਾਨਾ ਚੰਦਾ INR1500
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ, ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ:-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)
 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015
 ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630
 e-mail: drjagirisingh@gmail.com
 Website : http://www.amritkirtan.com

ਜਿਉਂ ਲੇਖਾ ਕਰੇ ਵਪਾਰੀ ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ	ਟਾ-2
ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ - ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ - ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰ	2
ਰੇਸ਼ਮਾ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ	4
ਊੜਾ ਤੇ ਜੂੜਾ ਪਰਮਜੀਤ ਸੋਹਲ	13
Bhai Ajit Singh (Jalandhar) Amar Dev Singh Malaysia	15
ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਪ੍ਰੋ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਮਾਰਖਮ	17
ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ	19
ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਉਠਾਨਾਂ / ਮੋਹਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ	ਟਾ-3

Donations to **AMRIT KIRTAN TRUST** (Unique Registration Number **AAATA1371JF19911**)
 Are eligible for relief u/s 11-Clause (i) of first proviso to sub-section (5) of section 80G date 07-04-2022 valid upto from AY 2022-23 to AY 2026-2027----Cheques/Drafts should be sent in the name of **AMRIT KIRTAN TRUST** payable at Mohali. Donations can also be sent by money order at the address **AMRIT KIRTAN TRUST** (Regd.) 422, Sector 15-A, Chandigarh-160015. The Donations can be made by Electronic Transfer also. The bank details are :
AMRIT KIRTAN TRUST Saving Bank A/c No. 65079603302, IFSC :SBIN0018141 in the State Bank of India, Phase 3B2, Mohali Punjab Branch. After such a Deposit, please inform us your Aadhar No., Pan No. Name & Address as also the deposit details to enable us to send you the receipt.

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ
 ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼
 ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮੈਦਰ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮੁਹਾਲੀ
 (ਫੋਨ :0172-4782705, 98150-72197) ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ - ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰ

(ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ 1995 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਕਾਰਡਗਾਂ ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਮਿਲੇ। ਜਦੋਂ ਵਾਟਸਐਪ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਗਾਏ ਸ਼ਬਦ ‘ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਹਉ ਜੀਵਾ ਨਾਮ ਧਿਆਇ’ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਕਰਕੇ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸੁਲਝੇ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤਾਰੀਫ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਹੌਸਲਾ ਵਧਿਆ। ਉਹ ‘ਮਨਮਤ ਤੂ ਮਾਣ ਕਰਹਿ ਜਿ ਹਉ ਕਿਛੁ ਜਾਣਦਾ’ ‘ਰੀ ਬਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰੀਤ ਮਤ ਬੀਸਰੇ’ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰਬਾਰ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਭੇਜਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਮੋਲ ਅਸੀਸ ਥੁੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਯੂ ਟਿਊਬ ਤੇ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ ਜੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲੇਖ ਮੁੜ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ। ---ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ)

ਬੰਬਈ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਅੱਧ ਵਾਰੀ ਬੰਬਈ ਦਾ ਹੱਜ ਕਰਨ ਦੀ ਹਸਰਤ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ-ਕਲਾਕਾਰ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸੁਹਰਤ ਦੀਆਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੱਠੜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗੋਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੁੱਚਮਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੰਗੀਤ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁਹਰਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਸ ਇਕੋ ਲਗਨ ਤੇ ਲਟਕ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਤੌਰ ਤੁਰੀ ਜਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ! ਅਜਿਹੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀਰਤ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਬੜੇ ਅਦਬ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰਿ-ਖੈਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਸੁਹਰਤ ਯਾਫ਼ਤਾ ਕਲਾਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਾਂ ਉਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਦੇ ਤੇ ਨਿਆਜ਼ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੀਰਤ ਫਕੀਰਾਨਾ ਸੁਭਾਅ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਸੁਹਰਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਆਈ ਹੈ ਪਰ ਸੰਗੀਤਕਲਾ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਸ ਉਤੇ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਜੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪਕੇਰੀ ਉਮਰ ਤਕ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦੀਨ ਹੈ, ਈਮਾਨ ਹੈ, ਜਿੰਦਜਾਨ ਹੈ।

ਮੋਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਬਤਦਾਈ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਨ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਬਰਕਤਅਲੀ ਖਾਂ ਦੀ ਸੁਹਬਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਉਸ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਹੁਸਨ ਲਾਲ ਜੀ

ਤੋਂ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਹੁਸਨ ਲਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਇਲਨ ਵਾਦਕ ਤੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਗਾਇਕ ਸਨ। ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿ-ਕਦਮਾਂ ਉਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹ ਇਕ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਗਾਇਕ, ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਵਾਇਲਨ ਵਾਦਕ ਤੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਇਕਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕਾਇਦਾ ਕਲਾਸੀਕਲ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਉਹ ਖਿਆਲ, ਠੁਮਰੀ, ਦਾਦਰਾ, ਗਜ਼ਲ, ਕਾਫੀ, ਗੀਤ ਤੇ ਭਜਨ ਪੂਰੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਹ ਗੁਬਾਰ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਚਿੰਟੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਿਟਾਰ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦਾ ਹੈ। ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਦਾ ਲੜਕਾ ਇਸ ਵਕਤ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਟਾਰ ਵਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਕੁਝ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੈਸੇਟ 'ਦੀ ਸਰਚ' ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਨਿਕਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਅੱਜ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਜ਼ਲ ਗਾਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੰਪੋਜ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਹੀ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਮਹਿਤਾ ਤੇ ਨੀਨਾ ਮਹਿਤਾ ਨੇ 'ਅਲਵਿਦਾ ਓ ਸਨਮ' ਨਾਮਕ ਕੈਸੇਟ ਵਿਚ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਦੀਆਂ ਕੰਪੋਜ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਗਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਚੰਗੇ ਗਜ਼ਲ' ਵਿਚ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਖਮਾਰ' ਵਿਚ ਸੰਧਿਆ ਤੇ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਹਨ।

ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਕਈ ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲ, ਟੈਲੀਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਫੀਚਰ ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਦਭਾਵਨਾ, ਸੰਕਲਪ, ਪਾਸਾਪਲਟ ਗਯਾ, ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲ ਹਨ ਅਤੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ, ਨਾਮ ਹੋਗਾ ਅਨੁਜਾ, ਟੈਲੀਫਿਲਮ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫੀਚਰ ਫਿਲਮ 'ਮੜੀਦਾਦੀਵਾ' ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ 'ਦੀਕਸ਼ਾ' ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰਤਮੰਦ, ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ, ਗੰਗਾ ਬਨੀਜਵਾਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ 'ਉਡੀਕਾਂ ਸਾਵਣਦੀਆਂ' ਹਨ।

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੈਸੇਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਸਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਰਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ 'ਦੇਹ ਸ਼ਿਵਾ ਬਰ ਮੋਹਿ ਇਹੈ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਸਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਪੁਰਅਸਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ 'ਮਿੱਤਰਪਿਆਰੇ ਨੂੰ' ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੇ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਇਕ ਸੌ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਬੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਪਾਠਕ ਤੇ ਫਕੀਰ ਰਸੀਆ ਹੈ।

ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਕੰਪੋਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਮਿਆਰਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੂਬੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਬੰਬਈ ਨੇ ਉਸਦੇ ਬੈਲੇ, 'ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਸਾਡੇ ਗੀਤ' ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। (ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ, ਫਰਵਰੀ 1995)

ਰੇਸ਼ਮਾ

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਰੇਸ਼ਮਾ ਅਚਾਨਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਪੰਜ ਵਜੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਮਿਲੇ।

ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਪਦਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਮੋਟੀਆਂ ਸਿਆਹ ਅੱਖਾਂ, ਘਨਘੋਰ ਸਿਆਹ ਵਾਲ, ਚੰਪਈ ਰੰਗ, ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਕਲਚਰਲ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਵੱਡਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਤੇ ਗਵੱਈਆ - ਵਲਾਇਤ ਖ਼ਾਂ, ਰਵੀ ਸ਼ੰਕਰ, ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਅਮੋਨਕਰ, ਪ੍ਰਵੀਨ ਸੁਲਤਾਨਾ, ਮੁਨੱਵਰ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਤੇ ਤਫੇਲ ਨਿਆਜ਼ੀ - ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਵੱਡਾ ਗਵੱਈਆ ਜੋ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਮਦਾਰਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਮਹਿਫਲ ਸਜਾਉਣ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਰੇਸ਼ਮਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰੀਕਾਰਡ 'ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ, ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਦਿਲ ਮੇਰਾ' 1969 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੰਗਲੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਹੁਸਨ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੂਕ ਸੀ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀ ਕਿਸੇ ਨੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੂਹ ਗੂੰਜਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਦਿਲ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, "ਤੂੰ ਸੁਣਿਐਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਗੀਤ? ਨੱਸ ਗਈ ਸੱਪਣੀ, ਰੋਵੇ ਸਪੇਰਾ, ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ, ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਦਿਲ ਮੇਰਾ।" ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਇਹ ਗੀਤ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਵੈਣ ਤੇ ਦਰਦ ਸੀ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਝਟ ਪਟ ਹੀ ਇਕ ਅਚੰਭੇ ਭਰੀ ਕਥਾ ਬਣ ਗਈ।

ਉਸ ਦੇ ਰੀਕਾਰਡ ਦੇ ਟੇਪ ਬਣੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਟੇਪ ਦੀ ਨਕਲ, ਤੇ ਟੇਪ-ਦਰ-ਟੇਪ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਲੱਖਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਗੀਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੋਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲ ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਦੂ ਭਰੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁੱਟੀ।

ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਆਈ। ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, "ਰੇਸ਼ਮਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਫ਼ੈਨ ਹਾਂ।"

ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਫਾਈਵ ਸਟਾਰ ਹੋਟਲ 'ਸੀ ਰਾਕ' ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਰਚ ਵਰਚ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਲਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਾਲੀ ਹਿਲ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮਾ ਲਈ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰ ਤੇ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਸਾਇਰਾ ਬਾਨੋ ਵੱਡਾ ਥਾਲ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰੀ ਵੰਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਇਰਾ ਬਾਨੋ ਦੀ ਮਾਂ ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ 'ਪੁਕਾਰ' ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਹੀਰੋਇਨ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪਰੀ ਚਿਹਰਾ ਨਸੀਮ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਸੁਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ ਦੀ ਮਾਂ ਸਮਸ਼ਾਦ ਬਾਈ ਜੋ 1930-32 ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਸ਼ਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ

ਸੋਟੀ ਟੇਕਦੀ ਹੋਈ ਬੁੱਢੀ ਨਾਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸੁਪਰ ਸਟਾਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸਦਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਜ਼ਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਟੇਜ ਵਿਚ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕਪੂਰ ਖਾਨਦਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਇਹਨਾਂ ਸੁਪਰ ਸਟਾਰਜ਼ ਦੀ ਸਟਾਰ ਸੀ।

ਰਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤੀਕ ਰੇਸ਼ਮਾ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਉਤੇ ਮੁੱਕੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ”ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ! ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਵਾਂ...ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ!” ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਦਰਦ ਦੇ ਹੰਝੂ ਸਨ।

ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਚਮਚ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਸੀ? ਕੀ ਕੋਈ ਰੇਸ਼ਮਾ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਸੀ?

ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਫੌਰਨ ਆ ਜਾਵਾਂ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਕਿਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਵੇਲਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ।

ਮੈਂ ਦਸ ਮਿੰਟ ਵਿਚ ਜੋਰਬਾਗ ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕੈਮਰਾ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੈਨਸਿਲ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮੌਕਾ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਜਾਦੂਗਰੀ ਟਾਪਰੀਵਾਸਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਾਂ।

ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਪੁਛਿਆ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ।

ਮੈਂ ਕੈਮਰਾ ਬਾਹਰ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਕੈਮਰਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੰਦੂਕ ਚੁੱਕੀ ਕਿਸੇ ਜੋਗਣ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਕੈਮਰੇ ਤੇ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦਸਤਕ ਦੇ ਕੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਵੱਡੇ ਪਲੰਘ ਤੇ ਬੈਠੀ ਪਾਨ ਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਹੀਰਿਆਂ ਜੜਿਆ ਲੌਂਗ ਸੀ, ਗੁੱਟ ਉੱਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੋਟਾ ਕੜਾ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜੇਬਾਂ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਟਿਮਕਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਹਰੀ ਚੁੰਨੀ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਮੀਜ਼, ਚੌੜੇ ਪੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਸਲੇਟੀ ਸਲਵਾਰ ਤੇ ਕੁੜਤਾ ਪਾਈ- ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ। ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੀ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, ”ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ।”

”ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਰਖੋ,” ਉਹ ਬੋਲੀ।

ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੋਲ ਹੀ ਗੂੰਜਵੇਂ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਸਰੀਰ ਭਰਵਾਂ, ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਤਿੱਖੇ, ਅੱਖਾਂ ਕਰੰਜੀ ਜੋ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ

ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸਣਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ, ਸੁਭਾਅ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਚਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਪ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਰੋਹਬ ਫ਼ੌਰਨ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਤਕੜੇ ਜੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਸਿਕਲੀਗਰਨੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ।

ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਰਸਮੀ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਪੁਛਿਆ, "ਕੀ ਪੀਓਗੇ? ਠੰਢਾ ਕਿ ਗਰਮ?"

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਠੰਢਾ।"

ਉਸ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਨੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਬਲਵੰਤ ਜੀ ਲਈ ਵਿਮਟੋ ਲੈ ਆਉ।"

ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲੀ, "ਵਿਮਟੋ ਨਹੀਂ, ਲਿਮਕਾ।"

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਵਿਮਟੋ ਪੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ, ਲਿਮਕਾ, ਫੈਂਟਾ - ਸਭ ਵਿਮਟੋ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਗਾਣਾ ਕਿਥੋਂ ਸਿਖਿਆ?"

"ਅੱਲਾ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ।"

"ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਏਨੀ ਮੰਝੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਇਹ ਬਗ਼ੈਰ ਸਿੱਖੇ ਜਾਂ ਰਿਆਜ਼ ਦੇ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ।"

"ਅੱਲਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਾਂ...ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ, ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ। ਰਤਨ ਗੜ੍ਹ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੁਸੀਂ? ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਬਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਊਠਾਂ ਦਾ। ਅਸੀਂ ਬਣਜਾਰੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਇਥੇ ਤੇ ਕਲ੍ਹ ਉਥੇ। ਜਦ ਸਾਡਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਚਲਦਾ ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਰਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਹੇਠ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਡੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਟੱਬਰ ਸਨ ਤੇ ਡੇਢ ਦੋ ਸੌ ਜੀਅ। ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੇ ਸ਼ਗਨਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਂਦੇ। ਚਾਰ ਚਾਰ ਸੌ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ। ਪੈਦਲ। ਰੇਤੇ ਵਿਚ। ਬੀਕਾਨੇਰ ਤੋਂ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸਿੰਧ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ। ਊਠਾਂ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਵਜਦੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੀ ਮੀਲਾਂ ਤੀਕ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗਾਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਹੈ। ਅੱਲਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਬੀਆਬਾਨ ਤੇ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਰਿਆਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੋ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਹ ਅੱਲਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਬਖਸ਼ ਦੇਵੇ।"

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਰੁਕ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਅੱਲਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ। ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਊਠ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਮੈਂ ਕੱਵਾਲੀਆਂ ਸੁਣਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਖੇਡਾਂ ਜਾਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣਦੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ, ਰੇਸ਼ਮਾ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਗਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਰੱਬ ਕਰੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਤੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਗਾ ਸਕੇਂ। ਤੇਰਾ ਵੀ ਕਦੇ ਨਾਂ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਗਾਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਰੇਗਿਸਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੀ ਮੈਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਕ ਬਣਜਾਰਨ ਲੰਡਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਗਾਵੇਗੀ ਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਂ ਅੱਲਾ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਸਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਹੈ। ਉਸੇ ਦਾ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਫ਼ਜ਼ਲ।"

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੁਣ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਖੋਮਿਆਂ ਤੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਹੋਈ। ਉਹ ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਮੰਨਤ ਮੰਨੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸੇਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਕਲੰਦਰ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕੱਵਾਲੀ ਗਾਈ। ਕੱਵਾਲੀ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਧੁਨ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਘੜੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸੀ : ਦਮਾ ਦਮ ਮਸਤ ਕਲੰਦਰ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ”ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈਂ। ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਐ ਕੁੜੀਏ?” ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, ”ਰੇਡੀਓ ਉੱਤੇ ਗਾਵੇਂਗੀ?” ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਆਖਿਆ, ”ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।” ਗਿਲਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਡ ਤੇ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਵਰਚ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇਵੇਗਾ ਜੇ ਉਹ ਕਰਾਚੀ ਜਾ ਕੇ ਰੇਡੀਓ ਉੱਤੇ ਗਾਵੇ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਕਾਰਡ ਆਪਣੀ ਕੁੜਤੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰਖ ਲਿਆ। ਤੇ ਆਖਿਆ, ’ਅੱਛਾ।’

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਕਾਫ਼ਲਾ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਆਇਆ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਅੱਬਾ, ਤੇ ਮਾਂ ਤੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕਰਾਚੀ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸੁਣੀਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਚਲੀਏ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖੀਏ।

ਉਹ ਕਰਾਚੀ ਆਏ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੁਛਦੇ ਪੁਛਾਉਂਦੇ ਇਹ ਲੋਕ ਰੇਡੀਓ ਦੇਖਣ ਆ ਗਏ। ਉਥੇ ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿਤਾ। ਬਹੁਤ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, ”ਕਦੋਂ”? ’ਦੋ ਸਾਲ ਹੋਏ’ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬੋਲਿਆ, ’ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਆ ਗਏ ਤੁਸੀਂ।’ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੱਸ ਪਏ। ਆਖਰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਟੱਬਰ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਬੋਲੀ, ”ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਾਵਾਂਗੀ।”

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਕਈ ਗਾਣੇ ਰੇਡੀਓ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਚੀਕਾਰਡ ਕਰ ਲਏ। ਇਕ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਫੋਟੋ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਗਾਣੇ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਦਰਦ ਸੀ, ਇਕ ਚੀਸ, ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਕਸ਼ਿਸ਼।

ਪਰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਘਰ ਸੀ, ਨਾ ਪਤਾ, ਨਾ ਪੱਕਾ ਡੇਰਾ। ਕਾਫ਼ਲਾ ਤੁਰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸੀ।

ਫਿਰ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਵਲੋਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪੀ।

ਜਦੋਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਤੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰਸਾਲੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ

ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੀ। ਉਹੀ ਦੁਪੱਟਾ, ਉਹੀ ਝੁਮਕੇ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਪੁਛਗਿਛ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਨੂੰ ਲਿਖਵਾਈ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਫੋਟੋ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਕਿ ਕਿਉਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਫੋਟੋ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਲੀਮ ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਉਤੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਮੰਨ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੌਰਬਾਗ ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਆਖਿਆ:

”ਬਲਵੰਤ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਣਜਾਰਨ ਸਾਂ। ਖੱਦਰ ਸਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਥਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਢੂੰਡ ਕੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋਗੇ ਕੁਝ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਾਜਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਗਾਉਣ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਤੇ ਦਾਦਕਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ। ਕੁਝ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਰਤਨਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ। ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂ। ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂ ਜਿਥੇ ਮੇਰੇ ਦਾਦੇ ਤੇ ਪੜਦਾਦੇ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹਨ...ਉਸ ਰੇਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ...ਉਸੇ ਸਹਿਰਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ...ਮੈਂ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਈ ਹਾਂ ਤੇ ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਫਿਲਮ ਦਿਖਾਈ। ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦਾ? ਤੇ ਅਜਮਦ ਖਾਂ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਜੀ ਅਨੰਦ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ। ਕਿਸ ਕਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਵਾਂ? ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਅਨੀਤਾ ਮੇਰੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਇਥੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹੈ...ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਹਾਂ, ਗਾਉਣ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਉਤੇ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ। ਨਿਆਜ਼ ਵੰਡੀ। ਚਾਦਰ ਚਾੜ੍ਹੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗਈ। ਕਲ੍ਹ ਮੈਂ ਗਾਲਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ ਸਾਂ। ਬੜਾ ਸਕੂਨ ਮਿਲਿਆ। ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ। ਬਸ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਜਮੇਰ ਸ਼ਰੀਫ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਗ਼ਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਤੇ ਨਿਆਜ਼ ਵੰਡਣ। ਮੈਨੂੰ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਔਲੀਆਵਾਂ ਨਾਲ ਅਕੀਦਤ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਗਾਉਂਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਇਆ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ”ਰੇਸ਼ਮਾ ਜਦ ਤੂੰ ਹੀਰ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈਂ ਤਾਂ ਸੁਧ ਭੈਰਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ”ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੈਰਵੀ ਪਸੰਦ ਹੈ ਨਾ? ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਾਜਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਚਲੋ, ਬਗ਼ੈਰ ਵਾਜੇ ਦੇ ਹੀ ਸਹੀ।”

ਉਸ ਨੇ ਸੁਰ ਲਾਇਆ ਤੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਗਾਉਣ ਲੱਗੀ:

”ਹੀਰ ਆਖਿਆ ਜੋਗੀਆ ਝੂਠ ਆਖੋਂ,

ਕੌਣ ਰੁਠੜੇ ਯਾਰ ਮਨਾਂਵਦਾ ਈ।”

ਕਮਰਾ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ। ਦੋ ਵਾਰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ, ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਰੇਸ਼ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਇਹਨਾਂ ਉਤੋਂ ਦੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਗੂੰਬਦ ਤੇ ਮੀਨਾਰ ਉਸਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਹਿਰਾ ਦੀ ਅਜ਼ਾਨ ਸੀ, ਇਕ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਤਾਕਤ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪਿਘਲ ਗਿਆ ਤੇ

ਹੁਸੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਹਰ ਮਸਾਮ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਸਨ – ਇਕ ਅਜੀਬ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਡੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕ ਝੁਣਝੁਣੀ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ। ਇਕ ਸੇਕ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ।

ਇਹ ਗੀਤ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ, ”ਕੌਣ ਰੁਠੜੇ ਯਾਰ ਮਨਾਂਵਦਾ ਈ।” ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ-ਸੱਲਵੀਂ ਹੋਕ ਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ :

”ਦੇਵਾਂ ਚੂਰੀਆਂ ਘਿਉ ਦੇ ਬਾਲ ਦੀਵੇ,
ਵਾਰਸਸ਼ਾਹ ਜੇ ਸੁਣਾਂ ਮੈਂ ਆਂਵਦਾ ਈ।”

ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੁਠੜੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦੇ ਝੂਠੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਸਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਦੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਆਵਾਜ਼। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਭੌਤਿਕ ਅਰਥ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤੇ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੰਤਰ ਫੂਕ ਦਿਤੇ ਸਨ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਵਚਿੱਤਰ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਪਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਤਾ ਮੰਗੋਸ਼ਕਰ ਤੇ ਬੇਗ਼ਮ ਅਖ਼ਤਰ ਜਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਾਟਾਂ ਬਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੀਤ ਮੁਕਿਆ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਆਖਣ ਲਗੀ, ”ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਜਾ ਸਕਾਂ ਪਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਤਮੰਨਾ ਹੈ। ਇੰਸ਼ਾ ਅੱਲਾ ਮੈਂ ਕਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗੀ।”

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਗਾਣੇ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ ਮਹਾਨ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ: ਜੋਨ ਬਾਇਜ਼ ਜੋ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਮੋਹਦੀ ਹੈ (ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿਚ ਸਪੇਨ ਦੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਹੈ); ਮਿਸਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕਾ ਕੁਲਸੁਮ ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਲਰਜਦੀਆਂ ਹਨ; ਰਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਨੱਚਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ’ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ’ ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਐਮ.ਐਫ. ਹੁਸੈਨ ਕੌਣ ਹੈ, ਯਾਮਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਮੂਰਤੀ ਕੌਣ ਹੈ, ਅਲਕਾਜ਼ੀ ਕੌਣ ਹੈ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੌਣ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਕੌਣ ਹੈ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੰਡਨ ਭੇਜਿਆ ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਅੱਗੇ ’ਦਮਾ ਦਮ ਮਸਤ ਕਲੰਦਰ’ ਗਾਇਆ। ਇਹ ਗੀਤ ਕਈਆਂ ਨੇ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ- ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ ਦੀ ਰੂਨਾ ਲੈਲਾ ਨੇ ਇਸੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਗਾ ਕੇ ਬੰਬਈ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੋਹਿਆ; ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਬੀਬੀ ਨੂਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਇਸੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੋਰਿਆ। ਪਰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਜਦੋਂ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤੇ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਸਿਦਕ ਹੱਦੋਂ ਡੂੰਘਾ। ਉਹ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸੁੱਚਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸੇ ਤਰਜ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ

ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਹੈ।

ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਂ ਉਤਸਵਾਂ ਤੇ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ, ਮਿਡਲ ਈਸਟ। ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਗਾਉਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੈਡਲ ਮਿਲਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 1980 ਵਿਚ 'ਫ਼ਖ਼ਰ-ਇ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਦੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿਤੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹਨ।"

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਮਾ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤੀਕ ਗਾਣਾ ਗਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਰਹੇ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਰੋਸ਼ਮਾ ਕਿਥੇ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਰੋਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗਾਣਾ ਸੁਣਨ ਦੀ।

ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਰੋਸ਼ਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਅਜਮੇਰ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਾਜਾ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਨਿਆਜ਼ ਚੜ੍ਹਾਏਗੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਚਲੀ ਹੀ ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਝੱਟ ਅਨੀਤਾ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਜੋਰਬਾਗ ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਖ਼ਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਅਜਮੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜ ਵਜੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਰੋਸ਼ਮਾ ਕੋਲ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਪੁਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਅੱਲਾ ਦਾ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕੰਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇਗੀ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ...ਤੇ ਮੇਰੀ ਵੀ... ਇਹ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਗਾਈਏ। ਅੱਲਾ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਚਾਹੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ।"

ਉਸ ਨੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੋਟਾ ਕੰਠਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਨੱਕ ਵਿਚ ਨੱਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲ ਨਗ ਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੀਰੇ ਟਿਮਕਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਓੜ੍ਹਣੀ ਲੈ ਲਈ। ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜੇਬਾਂ।

ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੈਠੇ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਵਜੇ 1, ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਰੋਡ, ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਦੋ ਸਕਿਊਰਿਟੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਕਾਰ ਰੋਕੀ ਤੇ ਸਾਡਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਸਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜ ਵਜੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੈ। ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਿਤਾ।

ਅੱਗੋਂ ਸੋਸ਼ਲ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਉਸ਼ਾ ਭਗਤ ਖੜੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਈ।

ਸਾਧਾਰਣ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਾਲੀਨ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਦੋ ਸੌਫੇ ਪਏ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ, ਚਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੈਠ ਗਏ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੋਨੀਆ ਗਾਂਧੀ ਸੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਨਸ ਤੇ ਅੱਠ ਦਸ ਹੋਰ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਔਰਤਾਂ।

ਇੰਦਰਾ ਸਿੱਧੀ ਰੇਸ਼ਮਾ ਕੋਲ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਫੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਜਣੀਆਂ ਹੋਰ। ਸੋਨੀਆ ਕਾਲੀਨ ਉੱਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠੀ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੱਪਰੀਵਾਸੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, "ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ? ਗਾਵਾਂ?"

ਉਸ ਭਗਤ ਨੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਲਈ ਚਾਹ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹਿਰਾ ਚਾਹ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਚਾਏ ਪੀ ਲੋਂ।"

"ਰੇਸ਼ਮਾ ਬੋਲੀ, "ਚਾਏ ਨਹੀਂ, ਅਬ ਤੋ ਗਾਨੇ ਕੋ ਜੀ ਕਰਤਾ ਹੈ।"

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੋਤੀਆ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਜਾਗੀ, "ਹਮਾਰੇ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਹੈ...ਬਹੁਤ ਵਕਤ...ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਚਾਏ ਪੀ ਲੋਂ।"

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਅਬ ਤੋ ਸਿਰਫ਼ ਗਾਨੇ ਕੋ ਹੀ ਜੀ ਕਰਤਾ ਹੈ।"

ਕਮਰੇ ਦਾ ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਤੇ ਪੱਖੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸੱਨਾਟਾ ਛਾ ਗਿਆ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜੀ, "ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ..."

ਇਕ ਕੰਬਣੀ ਫਿਰ ਗਈ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ।

ਨੇੜੇ ਬੈਠੀ ਸੋਨੀਆ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਗੀਤ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ?"

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਟੇਪ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਟੇਪਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।"

ਰੇਸ਼ਮਾ ਇਕ ਘੰਟਾ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਲੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਘੜੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੀਕ ਛੱਡਣ ਆਈ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਬੈਠੀ ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਸੁਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਖ਼ੂਬ ਲਗਦਾ ਹੈ।"

ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਆਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਅੱਠ ਦਸ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਆਰਟ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮਾ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਤੀਕ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਰਬਾਗ ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗਿਆ। ਦਰਬਾਨ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਵੱਡੇ ਪਲੰਘ ਉੱਤੇ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੀਟ ਦੀ ਹਾਂਡੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਸਾਗ ਦਾ ਵੱਡਾ

ਕੋਲਾ ਤੇ ਮੱਕੀ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੇਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਪਲੰਘ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦਸਤਰਖਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕੋ ਗ੍ਰਾਹੀ ਤੋੜੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਆਉ ਆਉ, ਬਲਵੰਤ ਜੀ, ਇਥੇ ਹੀ ਆ ਜਾਉ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਉ।"

ਮੈਂ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਤੇ ਕੈਮਰਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ, ਖੁਲ੍ਹਾ ਗਲਮਾਂ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਮੈਨੂੰ ਹੋਟਲ ਦਾ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਪਰ ਗੋਸ਼ਤ ਪਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਜਾਮਾ ਮਸਜਦ ਜਾ ਕੇ ਗੋਸ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਇਥੇ ਖੁਦ ਪਕਾਇਆ। ਹਾਂਡੀ ਦੇ ਗੋਸ਼ਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋਰ ਹੈ...ਲਓ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਸਾਗ, ਮੱਖਣ ਨਾਲ... ਮੈਨੂੰ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਥੱਪਦੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਪਤਲੀ ਲੱਸੀ ਦਾ ਛੰਨਾ...ਅਸੀਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਹਾਂ ਨਾ...ਸਹਿਰਾ ਵਿਚ ਬਾਜਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ...।"

ਮੈਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਯਾਦ ਆ ਗਏ ਜਿਥੇ ਬਾਜਰੇ ਦੇ ਖੇਤ ਸਨ ਤੇ ਬਾਜਰੇ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਿੱਟੇ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਘਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, "ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਦੇਖਣ ਆਈ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹਨ..ਰਤਨਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ...ਉਥੇ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ...ਉਥੇ ਹੁਣ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪੀਣ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂਗੀ ਕਿ ਉਥੇ ਸੜਕ ਤਾਂ ਬਣਵਾ ਦੇਣ...ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਆਈ ਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਗਾ ਕੇ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਾਂਗੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲਈ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਹਾਂ, ਗਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ...ਤੁਸੀਂ ਗੋਸ਼ਤ ਤੇ ਸਾਗ ਤਾਂ ਹੋਰ ਲਓ। ਆਉ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਾ...ਮੇਰਾ ਪਤਾ ਲਿਖ ਲਓ...ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਰੇਡੀਓ ਸਿੰਗਰ ਲਿਖਣਾ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਣਾ 'ਨਜ਼ਦੀਕ ਸ਼ਮ੍ਹਾ ਸਿਨੇਮਾ ਤੇ ਸੜਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨੋਟ ਕਰ ਲਓ...।"

ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਮਤਾਂ ਚਿੱਠੀ ਗੁਆਚ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ। ਸਭ ਡਾਕੀਏ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗਲੀ ਤੇ ਮੁਹੱਲਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਮ੍ਹਾ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਐਡਰੈੱਸ ਪੁਛੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਦੱਸਣਾ ਪਵੇਗਾ 'ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ।'

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਰੇਸ਼ਮਾ, ਤੂੰ ਬੀਕਾਨੇਰੀ ਘੱਗਰਾ ਤੇ ਬਾਂਕਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ?"

"ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਘੱਗਰਾ ਹੀ ਪਾਉਂਦੀ ਸਾਂ। ਪੰਜ ਸੇਰ ਪੱਕੀ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਬਾਂਕਾਂ ਤੇ ਕੜੇ। ਅਸੀਂ ਟੱਪਰੀਵਾਸਣਾਂ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਜੇ ਬਾਂਕਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਫ਼ਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ...ਮੇਰੀਆਂ ਚਾਚੀਆਂ ਤਾਈਆਂ ਮੇਰੇ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਘੱਗਰਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਹ ਗਜ਼ ਦਾ ਘੱਗਰਾ...ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਘੱਗਰਾ ਝਕੋਲੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ...ਮੈਂ ਵੀ ਘੱਗਰਾ ਹੀ ਪਾਉਂਦੀ ਸਾਂ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲਿਬਾਸ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ...ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕੌਮੀ ਲਿਬਾਸ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਹੋ ਲਿਬਾਸ ਪਾਉਂਦੀ ਹਾਂ।"

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਭਾਵੇਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਹੀ ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਗੂੰਜ ਤੇ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਹਨ। ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਉਹੀ ਖੁਲ੍ਹਾਪਣ ਹੈ। ਉਹੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਉਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ।

ਪੁਸਤਕ 'ਸ਼ਰਬਤ ਦੀਆਂ ਘੁੱਟਾਂ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਊੜਾ ਤੇ ਜੂੜਾ

ਪਰਮਜੀਤ ਸੋਹਲ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ
'ਜਪੁ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਮੂਲਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਆਦਿ 'ਚ
ੴ ਟਿਕਾਇਆ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਵੀ
ਪ੍ਰਿਥਮ ੴ ਹੀ ਆਇਆ

ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ
ਨਿਰਗੁਣਤਾ-ਸਰਗੁਣਤਾ ਦਾ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ
ਓਮ ਧੁਨੀਕਾਰ ਦਾ ਨਾਦੀ ਸੂਰ
ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ
ਉਦਗੀਥ, ਪ੍ਰਣਵ ਜਿਹਾ ਪਾਕਿ ਪੁਨੀਤ
ੴ ਸਦੀਵੀ ਸਤਿ ਦਾ ਅਬਿਚਲ ਰੂਪ
ਧੰਨਭਾਗ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਦੇ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿਰਦੇ ੴ ਵਸਾਇਆ

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ੴ ਮੈਥੋਂ ਅਖਵਾਇਆ
ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਾਇਆ
ਪਹਿਲਾ 'ਊੜਾ' ਅੱਖਰ ਵਾਹਿਆ

ਅੱਖਰੀ ਗਿਆਨ ਦਾ
ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਨਿਆਰਾ
ਪਹਿਲਾ ਸਬਕ ਹੈ ਊੜਾ
ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਾਤਾ ਗੂੜਾ

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ
ਬੋਦੀਆਂ ਫੜ ਫੜ
ਕੇਸ ਸੰਵਾਰੇ, ਵਾਹੇ, ਗੁੰਦੇ
ਵਟਾ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ
ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਰਿਆ ਜੂੜਾ
ਜੂੜੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਨ
ਉੱਚ ਦੁਮਾਲੜਾ ਦੂਰੋਂ ਦਿਸਦਾ
ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਸਾਂਭਣ ਦਾ ਪਰਿਆਸ
ਉੜੇ, ਜੂੜੇ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਿੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ

ਫੱਬਦਾ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਜੂੜਾ
ਜਟਾਂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵੇਗ ਗੰਗਾ ਦਾ ਸਾਂਭੀ ਰੱਖਣ
ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ, ਸਿੱਧ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜੂੜੇ
ਆਦਿ ਨਾਥ ਦੀ ਛਵੀ ਉਤਾਰਨ
ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲੜੀ ਜੋੜਨਹਾਰ
ਬ੍ਰਹਮਤਵ ਦੀ ਸੋਨ ਸਿਖਰ
ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਭਾਮੰਡਲ
ਵਿਚ ਵਣਾਂ ਦੇ ਰਾਮ ਜੀ,
ਲਛਮਣ ਜੀ ਸਿਰ ਜੂੜੇ
ਸਾਂਵਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਘਨੱਈਏ
ਸਿਰ ਵੀ ਪਾਵਨ ਜੂੜਾ

ਬੰਦ ਪਲਕਾਂ
ਸਹਿਜ ਮੁਦਰਾ
ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ
ਬੁੱਧ ਜੀ ਦਾ ਜੂੜਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ

ਦੈਵੀ ਕਲਾ
ਸਾਂਭ-ਸਾਂਭ
ਬੰਨ੍ਹ-ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖੋ
ਗਿਆਨ ਗੰਜ
ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਖਰ
ਸਹਿਜ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਮਾਰਗ ਜੂੜਾ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਉੜਾ ਤੇ ਜੂੜਾ
ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਹੰਸਰ ਧਾਰ
ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ, ਸਜਾਉਣ ਦਾ
ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਸਦਾਚਾਰ
ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਗੂੜਾ
ਉੜਾ ਤੇ ਜੂੜਾ
ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ ਦਾ
ਪਿਆਰ ਪੰਘੂੜਾ

ਮੋਬਾਇਲ ਨੰ: 9463658706

Bhai Ajit Singh (Jalandhar)

Amar Dev Singh Malaysia

The information below regarding Bhai Ajit Singh Ji was obtained from an interview with his son, Bhai Harjinder Singh on the YouTube channel 'True Promotion'.

Bhai Ajit Singh Ji was blessed with a very powerful and melodious voice. He was a very popular Kirtaniya in his time and served the Sikh Panth with his deep knowledge of Gurbani and Kirtan. His birth took place in a village in Hoshiarpur district of Punjab on the 4th of September 1953. He was born into a family of landowners and they were financially stable. However, he had no interest in following in his family occupation. His interest was in music and reading. His paternal grandmother had a huge impact on developing his interests while growing up. She was very knowledgeable about Gurbani and used to tell him many religious stories. This got him interested in learning more about Sikhi and Kirtan. When he was in school, he would save the pocket money he received and use it to buy reading materials or Dharmak records. He used to perform in school functions and was nicknamed Ajit Singh Panchi.

His philosophy was to learn something from everyone. He believed that everyone had some knowledge to share; whether it was about music, religion or social. One of Bhai Ajit Singh Ji's music teachers was someone known to his son only as Lokhande Ji based in Meerut. He was a student of Ustad Amir Khan of Indore Gharana. When Bhai Ajit Singh Ji went to Nagpur, he also learned from another maestro who was a 'gurbhai' of Pandit Bhimshen Joshi Ji. Once he came to Jalandhar, he came under the guidance of Balbir Seth, a vocalist who performed Khyal regularly on Akashvani. He picked up the intricacies of classical music from Balbir Seth Ji. Bhai Ajit Singh Ji was given the title 'Ustad Kirtani' by the Sangat and also other Kirtanis who listened to him. His Kirtan was appreciated by many of the leading Kirtanis such as Bhai Sarabjit Singh Rangila, Bhai Nirmal Singh Khalsa, Bhai Satvinder Singh and Harvinder Singh. Even the legendary 'jatha' of Bhai Dilbagh Singh and Gulbagh Singh were very close to him and enjoyed his Kirtan. They used to invite him to their home to perform Kirtan whenever they had a function. At one Kirtan Samagam, Bhai Sarabjit Singh Laddi was suppose to perform Kirtan before Bhai Ajit Singh Ji. However, when he got to know that Bhai Ajit Singh Ji was performing, he said that he wanted to sit and listen to the Kirtan. He had been a big fan and used to listen to Bhai Ajit Singh Ji perform on the radio.

Bhai Ajit Singh Ji used to practice almost the entire day and according to his son, he never used a harmonium during practice. His believed that it was important to culture the voice by perfecting the notes without any accompaniment. His advice to his son was "Make your voice as the harmonium". His foundation was so strong that he could switch between raags with such ease, all without the use of any instrument. Besides Gurmat Sangeet, he was also adept in other forms of music such as Ghazal, Thumri and Qawali. Besides music, he was also gifted in the art of 'katha'. He had a very strong command on Gurbani and

---

would give a lot of focus to language and grammar. He had a vast collection of books and had made a library for himself at home. Whenever not practicing music, he would be in his library pouring over the books. For each point that he wanted to get across to the Sangat, he would research a few books and extract all the relevant information to be analyzed. He was well learned and that was reflected in his Katha. He had a very sharp memory as well and would recall the title and author of the book he took a quote from.

Bhai Ajit Singh Ji performed in most of the major cities around India and was appreciated outside of Punjab as well. He was invited many times to perform in Mumbai, Indore and other cities as he was capable of doing 'katha' in Hindi as well. He also traveled abroad many times. Some of the countries he visited include Germany, Canada, England and the United States of America. He spent almost one year in England from 1983 to 1984. Most often though, he toured the United States and has been there many times over a period of 20 years. He stopped traveling abroad from 2008, as he wished to remain in Punjab after that.

Growing up in a music filled household, his son, Harjinder Singh naturally followed in his footsteps. At the age of 6 or 7, he began to learn 'tabla' from Bhai Ajit Singh Nimana. Subsequently, he became a student of renowned Pandit Rama Kant Ji, from whom he gained a lot of knowledge. He also developed an interest in singing and started to learn vocals from his father initially, but then was sent to Mohan Malsaini for classical training. He accompanied his father on the 'tabla' and side harmonium for many years. Some of Bhai Ajit Singh Ji's other companions include his younger brother, Bhai Mohan Singh Ji on the side harmonium and Bhai Rajbinder Singh on 'tabla'.

Bhai Ajit Singh Ji had a very happy- go-lucky nature and was always in a jovial mood. According to those who knew him, he would always cheer everyone up even if they were feeling sad and is fondly remembered by those who met him. Bhai Ajit Singh Ji passed away on 14th February 2019. Following his passing, his son has formed his own 'jatha' and is continuing the legacy. He incorporates Bhai Ajit Singh Ji's style into his own Kirtan to keep the torch burning. Currently, he is serving Gurdwara Singh Sabha in Guru Amardas Nagar. He has also traveled to Canada, Australia and Netherlands for Kirtan programs.

Recordings available at kirtansewa.net

Contact: kirtansewamalaysia@gmail.com, kirtansewacanada@gmail.com

ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੇਨਤੀ

ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਅਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ
ਸਾਨੂੰ ਮੋਬਾਇਲ ਨੰ: 9855640630 ਤੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ ।

ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ

ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਰਾਗ-ਰਾਗਣੀ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਤ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਿਖਬ ਕੋਮਲ, ਤੀਬਰ ਮੱਧਮ, ਦੇਨੋ ਧੈਵਤ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸੁੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

[ਸ੍ਰੋਤ: ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਾਗਰ – ਭਾਗ ੪]

ਠਾਟ – ਮਾਰਵਾ

ਵਾਦੀ – ਰਿਖਬ, ਸੰਵਾਦੀ – ਪੰਚਮ

ਸਮਾਂ – ਦਿਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ

ਜਾਤੀ – ਛਾਡਵ-ਸੰਪੂਰਨ

ਆਰੋਹ – ਸਾ ਰੇ, ਸ, ਨੀ ਯਾ ਨੀ ਰੇ ਗ ਮ ਪ, ਮ ਯਾ ਨੀ ਯਾ ਸਾਂ।

ਅਵਰੋਹ – ਸਾਂ ਨੀ ਯਾ ਪ, ਮ ਨੀ ਯਾ ਮ ਗ ਰੇ ਸਾ।

ਮੁੱਖ ਅੰਗ – ਮ ਗ ਰੇ, ਸਾ, ਯਾ ਨੀ ਸਾ ਰੇ, ਗ ਮ ਪ, ਨੀ ਯਾ ਪ, ਮ ਯਾ ਮ ਗ ਰੇ ਸਾ।

ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਤਾਲ ਤਿੰਨਤਾਲ

ਸਭੈ ਘਟ ਰਾਮੁ ਬੋਲੈ ਰਾਮਾ ਬੋਲੈ ॥

ਰਾਮ ਬਿਨਾ ਕੇ ਬੋਲੈ ਰੇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਏਕਲ ਮਾਟੀ ਕੁੰਜਰ ਚੀਟੀ ਭਾਜਨ ਹੈਂ ਬਹੁ ਨਾਨਾ ਰੇ ॥

ਅਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਕੀਟ ਪਤੰਗਮ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਾਮੁ ਸਮਾਨਾ ਰੇ ॥੧॥

ਏਕਲ ਚਿੰਤਾ ਰਾਖੁ ਅਨੰਤਾ ਅਉਰ ਤਜਹੁ ਸਭ ਆਸਾ ਰੇ ॥

ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਮਾ ਭਏ ਨਿਹਕਾਮਾ ਕੇ ਠਾਕੁਰੁ ਕੇ ਦਾਸਾ ਰੇ ॥੨॥੩॥

(ਰਾਗ ਮਾਲੀਗਉੜਾ – ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ)

ਅਸਥਾਈ		ਤਿੰਨਤਾਲ
ਧਾ ਤਿੰ ਤਿੰ ਤਾ ੦	ਤਾ ਧਿੰ ਧਿੰ ਧਾ ੩	ਧਾ ਧਿੰ ਧਿੰ ਧਾ ੨
ਮ ਸ	ਗਾ ਰੇ - ਸਾ ਭੈ ਘ - ਟ	ਮ ਗ ਮ ਧਾ ਬੇ ਲੈ ਰਾ ਮਾ
ਮੁਗਾ ਰੇਗਾ ਰੇਸਾ ਨੀ ਬੇS ਰੇS ਰੇS ਲੈS ਰਾ	ਰੇ ਗੁਮੁ ਪਾ ਮ S ਮੁS S ਬਿ	ਮ ਧਾ ਮ ਗ ਬੇ S S S
ਮੁਗਾ ਰੇਗਾ ਰੇਸਾ ਲੈS ਰੇS ਰੇS		
ਅੰਤਰਾ		
ਗਾ ਏ ਅ	- ਮ ਧਾ ਨੀਧਾ S ਕ S ਲੁS ਸ ਥਾ ਵ ਰ	ਸਾਂ - ਸਾਂ - ਨੀ ਰੇ ਗੁਰੇ ਮ ਮਾ S ਟੀ S ਕੁੰ S ਜੁS ਰ ਜੰ S ਗ ਮ ਕੀ S ਟS ਪ
ਗਾਂ ਰੇ ਸਾਂ, ਨੀ ਚੀ S ਟੀ, ਭਾ ਤੰ ਗ ਮ, ਘ	ਰੇ ਨੀ - ਧਾ S ਜ S ਨ ਟਿ S ਘ ਟਿ	ਪ - ਮ ਗਾ ਮ ਧਾ ਮ ਗਾ ਰੈ S ਬ ਹੁ ਨਾ S ਨਾ S ਰਾ S ਮ ਸ ਮਾ S ਨਾ S
ਮੁਗਾ ਰੇਗਾ ਰੇਸਾ - ਰੇS SS SS ਰੇS SS SS	ਅਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ....	
ਨੀ ਘ	ਰੇ ਨੀ - ਮੁਗਾ ਟਿ ਘ S ਟਿS	ਮੁਗੇ ਗੁਮੁ ਧਾਨੀ ਰੇਨੀ ਮਾS SS SS SS
ਧਮੁ ਗੁਰੇ ਸਾ ਨਾS ਰੇ		

ਸੁਰਲਿੱਪੀ ਕਰਤਾ: ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਮਾਰਖਮ (ਟੋਰੰਟੋ)

ਫੋਨ: +1 437-219-9293 **ਈ-ਮੇਲ:** gsmt0057@gmail.com

ਟਾਈਪਿੰਗ: ਅਰਸ਼ਦੀਪ ਸਿੰਘ **ਈ-ਮੇਲ:** arshdeep.gs@icloud.com

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ੩੧ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਬੰਦਿਆਂ, ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ, ਲੇਖਕ: ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ)

ਬਿਲਾਵਲ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਬ ਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਨਾਮੁ ॥

ਰਾਗ ਨਾਦ ਸਬਦਿ ਸੋਹਣੇ ਜਾ ਲਾਗੈ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ ॥ (ਸ.ਗ.ਗ. ਸ , ਅੰਗ: ੮੪੯)

ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ੧੬ਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਅੰਗ ੭੬੫ ਤੋਂ ੮੫੮ ਤਕ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ੮ ਸਬਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੯ ਸਬਦ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੧੬ ਸਬਦ ਅਤੇ ਇੱਕ 'ਵਾਰ' ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ੧੧੬ ਸਬਦ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ੩ ਸਬਦ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ੧੨ ਸਬਦ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਬਦ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੨ ਸਬਦ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਬਿਲਾਵਲ ਨੂੰ ਭੈਰਵ ਦਾ ਪੁਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ - ਅਲੋਹੀਆ ਬਿਲਾਵਲ, ਯਮਨੀ ਬਿਲਾਵਲ, ਦੱਖਣੀ ਬਿਲਾਵਲ, ਬਿਲਾਵਲ ਮੰਗਲ, ਬਿਲਾਵਲ ਗੌਡ, ਸ਼ੁਕਲ ਬਿਲਾਵਲ, ਨਟ ਬਿਲਾਵਲ, ਲਲਿਤ ਬਿਲਾਵਲ ਅਤੇ ਦੇਵਗਿਰੀ ਬਿਲਾਵਲ ਆਦਿ। ਫਿਲਮੀ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਗੀਤ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗਾਇਨ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਨੂਸਾਰ, “ਬਿਲਾਵਲ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਬਿਲਾਵਲੀ, ਵੇਲਾਵਲੀ, ਬੇਲਾਵਲ ਆਦਿ ਨਾਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਤ ਭੇਦ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ - ਚਤੁਰਦੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾ, ਸਾਰਾਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਵਰਮੇਲ ਕਲਾ ਨਿਧਿ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਥਾਟ ਦਾ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ 'ਰਾਗ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਬਿਲਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕੇਦਾਰਾ ਮੇਲ (ਥਾਟ) ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਬਿਲਾਵਲੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਾਗ ਵਿਵੇਪ', ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ ਤੇ ਲਕਸ਼ ਸੰਗੀਤ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੇਲਾਵਲੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ੰਕਰਾ ਭਰਣ' ਮੇਲ (ਥਾਟ) ਦਾ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਸੋਮਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ 'ਰਾਗ ਵਿਵੇਪ' ਵਿੱਚ ਬੇਲਾਵਲੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ- 1. ਸੰਪੂਰਨ ਬੇਲਾਵਲੀ 2. ਓਡਵ ਬੇਲਾਵਲੀ। ਗਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਤੇ ਵਾਦੀ ਪੈਵਤ ਹੀ ਹੈ। ਓਡਵ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ 'ਰੇ ਪ' ਸੁਰ ਵਰਜਿਤ ਹਨ ਜੋ ਬਿਲਾਵਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਬਿਲਾਵਲ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲੀ ਇੱਕੋ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ।”

ਐਡਵੋਕੇਟ ਡਾ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਜੰਡਿਆਲਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ- “ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਗ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਭਾਤਖੰਡੇ ਨੇ ਬਿਲਾਵਲ ਨੂੰ ਥਾਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਕਲੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਬੇਲਾਵਲ, ਬਿਲਾਵਲੀ, ਬੇਲਾਵਲੀ ਆਦਿ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਗਨੀ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭੈਰਵ ਰਾਗ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਤੇ ਬਿਲਾਵਲੀ ਸੰਗਯਾ ਦੇ ਕੇ ਰਾਗ ਹਿੰਡੋਲ ਦੀ ਵਧੂ ਜਾ ਭੈਰਵ ਦੀ ਵਧੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ- “ਬਿਲਾਵਲ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸ਼ੁਧ ਸੁਰ ਹਨ, ਵਾਦੀ ਸ਼ਤਸ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਪੰਚਮ ਹੈ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ ਅੰਨਦ ਮੰਗਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਰੀਤਿ ਹੈ।”

ਨਿਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਵਕਰ ਕਰਕੇ ਗਾਇਆ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਲਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਕਰਨਾਟਕੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰਾ ਭਰਮਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ: ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਨਿਸ਼ਾਦ, ਭੀਮਪਲਾਸੀ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਕੋਮਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਮਾਲਕੋਂਸ ਮੰਦਰ ਨਿਸ਼ਾਦ ਕੋਮਲ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਭ (ਰੇ) ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਸਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਬਾਣ: ਬਿਲਾਵਲ   **ਸਵਰ:** ਸਾਰੇ ਸੁਧ   **ਵਰਜਿਤ ਸਵਰ:** ਕੋਈ ਨਹੀਂ   **ਜਾਤੀ:** ਸੰਪੂਰਨ-ਸੰਪੂਰਨ
ਵਾਦੀ: ਗ   **ਸੰਵਾਦੀ:** ਧ   **ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ:** ਸਵੇਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ
ਆਰੋਹ: ਸ, ਰੇ ਗ, ਪ, ਨੀ ਧ, ਨੀ, ਸੰ
ਅਵਰੋਹ: ਸੰ, ਨੀ ਧ, ਪ, ਗ ਮ ਰੇ ਸ
ਪਕੜ: ਗ ਰੇ ਗ ਪ, ਗ ਮ ਰੇ ਸ
ਨਿਆਸ ਦੇ ਸਵਰ: ਰੇ ਗ ਪ ਨੀ ਸ

ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ ਪ (ਅੰਗ: ੮੧੯)

ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਰਣਾਈ ॥
 ਚਉਗਿਰਦ ਹਮਾਰੈ ਰਾਮ ਕਾਰ ਦੁਖੁ ਲਗੈ ਨ ਭਾਈ ॥੧॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਭੋਟਿਆ ਜਿਨਿ ਬਣਤ ਬਣਾਈ ॥
 ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਅਉਖਧੁ ਦੀਆ ਏਕਾ ਲਿਵ ਲਾਈ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਰਾਖਿ ਲੀਏ ਤਿਨਿ ਰਖਨਹਾਰਿ ਸਭ ਬਿਆਧਿ ਮਿਟਾਈ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਰਪਾ ਭਈ ਪ੍ਰਭ ਭਏ ਸਹਾਈ ॥੨॥

ਸਬਦ ਬੰਦਿਸ਼ : ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ				ਤਾਲ: ਤਿੰਨ ਤਾਲ														
×				੨					੦					੩				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16			
				ਸਬਾਈ					ਗ	ਰੇ	ਮ		ਗ	ਰੇ	ਸਨੀ	ਸ		
								ਸਤਿ	ਗੁ	ਰੁ		ਪੂ	-	ਰਾ	-			
ਪ	ਪ	ਰੇ	ਗ	ਰੇਗ	ਮਪ	ਮ	ਗ	-	ਗ	ਗ	ਰੇ	ਗ	ਪ	ਪ	ਧਪ			
ਭੇ	-	-	ਟਿ	ਆ-	--	-	-	-	ਜਿ	-	ਨਿ	ਬ	ਣ	ਤ	--			
ਗ	ਗ	ਮ	ਪਮ	ਗ	ਮ	ਰੇ	ਸ	-	ਪ	ਪ	ਪ	ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਧ	ਪ			
ਬ	ਣਾ	-	--	ਈ	-	-	-	-	ਰਾ	-	ਮ	ਨਾ	-	ਮੁ	-			
ਗ	ਰੇ	ਗ	ਪ	ਨੀਧ	ਨੀ	ਸਾਂ	ਸਾਂ	-	ਨੀ	ਸਾਂ	ਰੋਸਾਂ	ਨੀ	ਸਾਂ	ਧ	ਪ			
ਅ	ਉ	ਖ	ਧੁ	ਦੀ-	ਆ	-	-	-	ਏ	-	-	ਕਾ	-	ਲਿ	ਵ			
ਗਪ	ਨੀਧ	ਨੀਸਾਂ	ਧਪ	ਗਮ	ਪਮ	ਗਮ	ਰੋਸ											
ਲਾ-	--	--	--	--	--	--	ਈ-											
				ਅੰਤਰਾ					ਪ	ਪ	ਪ		ਨੀ	ਧ	ਨੀ	ਨੀ		
								ਤਾ	ਤੀ	-		ਵਾ	-	ਉ	-			
ਸਾਂ	-	ਸਾਂ	-	ਨੀ	ਰੋਂ	ਸਾਂ	ਸਾਂ	-	ਨੀ	ਨੀ	ਨੀ	ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਧ	ਪ			
ਨ	-	ਲ	ਗ	ਈ	-	-	-	-	ਪਾ	-	ਰ	ਬੁ	ਹ	ਮ	ਮ			
ਗ	ਮ	ਰੇ	ਗ	ਮ	ਪ	ਮ	ਗ		ਪ	ਪ	ਪ	ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਧ	ਪ			
ਸ	ਰ	ਣਾ	-	ਈ	-	-	-		ਚਉ	ਗਿਰ	ਦਹ	ਮਾ	-	ਰੇ	-			
ਗ	ਰੇ	ਗ	ਪ	ਨੀਧ	ਨੀ	ਸਾਂ	ਸਾਂ	-	ਨੀ	ਸਾਂ	ਰੋਸਾਂ	ਨੀ	ਸਾਂ	ਧ	ਪ			
ਰਾ	-	-	ਮ	ਕਾ	-	ਰ	-	-	ਦੁ	ਖੁ	--	ਲ	ਗੈ	ਨ	-			
ਗਪ	ਨੀਧ	ਨੀਸਾਂ	ਧਪ	ਗਮ	ਪਮ	ਗਮ	ਰੋਸ											
ਭਾ	--	--	--	--	--	--	ਈ-											

340, ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ, ਬੇਦੀ ਕਲੋਨੀ, ਧਾਰੀਵਾਲ-143519
 ਜਿਲ੍ਹਾ: ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ), ਫੋਨ: + 91-9814349658

ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੀਆਂ ਉਠਾਨਾਂ / ਮੋਹਰੇ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀਵਾਲ (ਲਾਹੌਰ ਬਾਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਘਰਾਣਾ)

ਤਬਲਾ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੁਖੜੇ ਅਤੇ ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਟਸ ਐਪ ਰਾਹੀਂ +91-9814349658 ਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁਖੜੇ : ਤਾਲ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦੋਰਾਨ ਸਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੋਲ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮੁਖੜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਠੇਕੇ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁਖੜੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜਾਂ ਤਿਹਾਈਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਮੁਖੜੇ: ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਲੈਅ ਵਿੱਚ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੇਹਰਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ 'ਸਮ' ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖੜੇ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ 10 ਮੁਖੜੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

1. ਤਾਕੇ ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ । ਧਾ
2. ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ । ਧਾ
3. ਕਿੜਨਕ ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕ ਤਿਰਕਿਟ । ਧਾ
4. ਕਿਟ ਧਾ- ਨਧਾ -ਨ । ਧਾ
5. ਤਕਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਕਕੜਾ-ਨ । ਧਾ
6. ਕੜਾ-ਕਤਿਰਕਿਟਧਾਕਿਟਧਾਕਿਟ । ਧਾ
7. ਤਾਕਿੜ ਨਾਪਿੰਨ -ਪਿੰਨ ਨਗ । ਧਾ
8. ਤਿਟ ਘੋਤਗਘੋਤਗ । ਧਾ
9. ਤਾਕੇਤਿਟ ਤਿਟਕਿਟ ਤਕਧਿਨ੍ ਨਾੜਾਗਿਨ੍ । ਧਾ
10. ਤਕਿਟਧਿ ਤਿਟਤਿਟ ਘਿੜਨਗ ਤਕਕੜਾ-ਨ੍ । ਧਾ

ਟੁਕੜਾ: ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਛੋਟਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਜੋ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਟੁਕੜਾ ਤਬਲੇ ਦੇ ਬੋਲਾ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਤਾਲ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤਿਹਾਈਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕਲਾਕਾਰ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮ ਤੋਂ ਸਮ ਤਕ ਇਕ ਅਰਸੇ ਜਾਂ ਦੋ ਅਰਸੇ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਨੂੰ ਟੁਕੜਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਾਸਰ ਗਲਤ ਹੈ। ਜੇ ਸਮ ਤੋਂ ਸਮ ਪੂਰਾ ਆ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਟੁਕੜਾ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ।

ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ 7 ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾ ਟੁਕੜਾ 4 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਤੇਹਰਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

ਦੂਜਾ ਟੁਕੜਾ 5 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ 12ਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

ਤੀਜਾ ਟੁਕੜਾ 6 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ 11ਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

ਚੌਥਾ ਟੁਕੜਾ 7 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ 10ਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

ਪੰਜਵਾਂ ਟੁਕੜਾ 8 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ 9ਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

ਛੇਵਾਂ ਟੁਕੜਾ ਵੀ 8 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ 9ਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

ਸੱਤਵਾਂ ਟੁਕੜਾ 9 ਮਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ 8ਵੀਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ।

1. ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟਧਾੜ ਧਾ-ਧਾੜ ਧਾ-ਧਾੜ । ਧਾ
2. ਘੋਘੇਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾ--ਤਕ ਤਿਰਕਿਟਧਾ- -ਤਕਤਿਰਕਿਟ । ਧਾ
3. ਘੋਘੇਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾ-ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾ-ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ । ਧਾ-
4. ਘੇਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਗਦੁੰਤਿਰਕਿਟ ਧਾਟ ਧਾਕਿਟ ਧਾਟ ਧਾਕਿਟ ਧਾਟ । ਧਾ
5. ਕੜਾ-ਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾਤਿਰਕਿਟਧਾ ਤੀਨਾਘਿੜਨਗ ਤਿਰਕਿਟਧਾ- ਤੀਨਾਘਿੜਨਗ ਤਿਰਕਿਟਧਾ- ਤੀਨਾਘਿੜਨਗ ਤਿਰਕਿਟ । ਧਾ-
6. ਧਾਤਿਰਕਿਟਤਕ ਤਿਰਕਿਟਧਾੜ ਧਾ-ਧਾੜ ਧਾ-ਕੜ ਧਾੜਧਾ- ਧਾੜਧਾ- ਕੜਧਾੜ ਧਾ-ਧਾੜ । ਧਾ-
7. ਘੋਘੇਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾ-ਤੜ ਧਾ-ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾ-ਤੜ ਧਾ-ਤਿਰਕਿਟ ਨਕਤਕਤਿਰਕਿਟ ਧਾ-ਤੜ । ਧਾ-

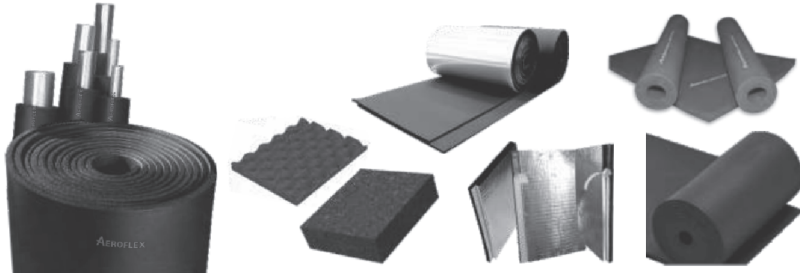
340, ਸੰਗੀਤ ਵਿਲਾਸ, ਬੇਦੀ ਕਲੋਨੀ, ਧਾਰੀਵਾਲ - 143519

ਜਿਲ੍ਹਾ : ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ , ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ) ਫੋਨ : +91-9814349658

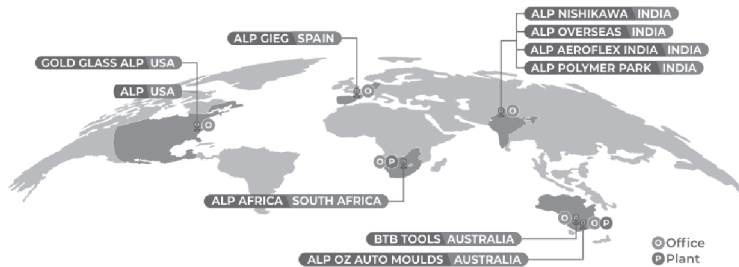
LEADERS IN EPDM & RUBBER

Polymer based products

WORLD CLASS RESEARCH & DEVELOPMENT CENTER
AT ALP POLYMER PARK, GUGALKOTA, RAJASTHAN

GLOBAL PRESENCE

Manufactured and Marketed by: **ALP OVERSEAS PVT. LTD.**
Corporate Office: Plot No. 32, Sector-18 HUDA, Gurgaon, Haryana - 122015 (INDIA)
Telephone: +91-124-4731500 | **Website:** www.alpoverseas.com

